

تحلیل محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی بر اساس مؤلفه‌های تغییر در باور، رفتار و نگرش‌های نقطه شروع توسعه

دکتر محمدباقر بهشتی^۱، کریم محمودی^۲ و فاطمه حسین‌پور^۳

تاریخ پذیرش: ۹۵/۱۲/۱۳

تاریخ وصول: ۹۵/۴/۱۱

چکیده:

توسعه‌ی جوامع تنها در گرو رشد اقتصادی یا برنامه‌هایی که معطوف به آن هستند نمی‌باشد، بلکه جهت رسیدن به توسعه، تغییر در باور، رفتار و نگرش‌ها در اولویت اول قرار دارند. از آنجا که کتاب‌های درسی ابزاری مناسب برای ارائه‌ی تغییر در باور، رفتار و نگرش‌ها هستند مطالعه حاضر می‌کوشد تا به تحلیل محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره‌ی ابتدایی سال تحصیلی ۱۳۹۵-۱۳۹۴ بر اساس مؤلفه‌های مذکور بپردازد. داده‌های تحقیق نشان داد که کتاب‌های مورد بررسی از میان مؤلفه‌های تحول در باور، رفتار و نگرش‌ها بیشترین توجه به «در جمع زیستن یا جامعه‌پذیری»، «علم باوری»، «انضباط اجتماعی» و «تعلق خاطر به کشور» داشته است. در حالی که مؤلفه‌های «ایمان به کار و وجدان کاری»، «اعتماد اجتماعی»، «وقت‌شناسی» و «رعایت حقوق دیگران» کمتر از حد انتظار مورد توجه واقع شده‌اند.

مفاهیم کلیدی: توسعه، تغییر در باور، رفتار و نگرش‌ها، کتاب مطالعات اجتماعی، تحلیل محتوا

^۱ استاد گروه اقتصاد دانشگاه تبریز beheshti@tabrizu.ac.ir

^۲ دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه دانشگاه تبریز (نویسنده‌ی مسئول)
mahmoodikarim@yahoo.com

^۳ دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه دانشگاه تبریز
fateme.hoseinpoor@yahoo.com

مقدمه و بیان مسأله

ایران جزء اولین کشورهای آسیایی است که در صدد رسیدن به تجدد و توسعه بوده‌اند. به لحاظ تاریخی می‌توان گفت که روند توسعه در ایران از دوران قاجار، به ویژه از جنبش مشروطیت به این طرف، آغاز شده است. در دوران قاجار روند توسعه با پیشگامی روشنفکران مشروطه‌خواه و اصلاح‌طلبان درباری شتاب گرفت. در این دوران، به ویژه، اقدامات امیرکبیر از قبیل تأسیس دارالفنون و انتشار روزنامه نقش مهمی در ورود مظاهر مدرن به جامعه داشته و انتظار می‌رفت چنین اقداماتی راه توسعه و پیشرفت جامعه را هموار کند. در دوران حکومت پهلوی نیز رضا شاه و محمدرضا شاه در صدد بودند جامعه‌ی ایران را با اتخاذ اقدامات اساسی و غرب‌محور وارد فرآیند مدرنیزاسیون کرده و توسعه و پیشرفت برای جامعه به ارمغان آورند. از جمله اقدامات توسعه‌محور رضاشاه می‌توان به گسترش راه‌ها و ساخت راه‌آهن، تأسیس دانشگاه‌ها، سازمان‌ها و اداره‌های مدرن، ساخت پالایشگاه‌ها و کارخانجات و ... اشاره کرد. در نظام برنامه‌ریزی توسعه عصر پهلوی دوم پنج برنامه‌ی عمرانی طراحی و اجرا شدند که توسعه در زمینه‌های مختلف از جمله بخش کشاورزی، صنعت نفت، صنایع و ... را مورد توجه قرار می‌داد. پس از انقلاب نیز مسئولان دولتی در صدد بوده‌اند که جامعه‌ی ایران به توسعه دست یابد. پس از جنگ دولت‌ها سیاست‌های توسعه در قالب برنامه‌های مختلف، از جمله برنامه‌های پنج ساله‌ی توسعه، دنبال کرده‌اند.

نمی‌توان این واقعیت را انکار کرد که تمامی تلاش‌های فوق در راستای توسعه و پیشرفت تا حدی جامعه را در مسیر بهبود و توسعه قرار داده‌اند. اما علی‌رغم تمامی تلاش‌های صورت گرفته، جامعه‌ی ما نتوانسته است به اهداف توسعه‌ی همه‌جانبه دست یابد و هنوز در زمره‌ی کشورهای در حال توسعه قرار دارد. این در حالی است که برخی از جوامع، همچون کشورهای آسیای جنوب شرقی که قدمت برنامه‌ریزی توسعه در آنها به مراتب کمتر از ایران بوده است، از منظر شاخص‌های توسعه در مراتب بهتری قرار گرفته‌اند (بابایی‌فرد، ۱۳۸۹: ۱۳-۱۲؛ هادی‌ونوز، ۱۳۸۹). روی هم رفته، می‌توان ادعا کرد که ارزیابی تقریباً هفت دهه برنامه‌ریزی سیستماتیک توسعه در ایران (نخستین برنامه‌ی توسعه‌ی کشور در سال ۱۳۲۷ تقدیم مجلس شورای ملی و در همان سال تصویب شد) بیشتر از همه حاوی این پیام است که حجم عظیم منابع انسانی، مالی و طبیعی مصرف‌شده، با دستاوردهای آن تناسبی نداشته است و با وجود پیشرفت‌های مهمی که در برخورداری از

مواهب توسعه نسبت به گذشته پدید آمده، شکاف و فاصله‌ی ایران با کشورهای پیشرفته چندان کاهش نیافته است (خاندوزی، ۱۳۸۹: ۱۲۹-۹۹).

مدیریت توسعه در ایران به اشکال و انحاء گوناگون دچار آسیب است. این آسیب از آنجا نشأت می‌گیرد که هدایت‌گران برنامه‌های توسعه، سمت و سوی آن را بر اساس نگاه تکنوکراسی ترسیم کرده و التفات چندانی به بعد نرم‌افزاری و انسانی آن نداشته‌اند. علیرغم اینکه دولتمردان بعد از انقلاب با شعارهای انسان‌گرایانه و دینی مدعی اداره‌ی کشورند، اما در عمل این تکنوکراسی است که حرف اول را در تدوین و اجرای برنامه‌های توسعه می‌زند. به‌طور کلی می‌توان اظهار کرد که برنامه‌های توسعه در ایران، متأثر از رویکرد مدرنیته متقدم است؛ در تمامی برنامه‌های عمرانی در رژیم سابق و برنامه‌های توسعه در جمهوری اسلامی صرفاً بحث از شاخص‌ها مادی و بهبود در مطرح است: کاهش یا افزایش در نرخ‌های رشد، تولید ناخالص داخلی، نرخ رشد سرمایه‌گذاری، نرخ بیکاری، نرخ تورم، نرخ رشد نقدینگی، سرمایه‌گذاری خارجی، صادرات غیر نفتی. اما بحث از بهبودی در شاخص‌های انسانی، اجتماعی و فرهنگی عملاً به بوته‌ی فراموشی سپرده شده‌اند (قاسمی، ۱۳۸۷: ۱۷۴ و ۱۸۳).

بر این اساس می‌توان استدلال کرد که توسعه‌ی جوامع تنها در گرو رشد اقتصادی یا برنامه‌هایی که معطوف به آن هستند نمی‌باشد، بلکه توسعه را باید از منظر فرایند تجدید فرهنگی نگریست. به‌عبارت دیگر توسعه پی‌آمد تحول در باورها، رفتارها، افکار و فرهنگ است. تغییر و تحول ارزش‌ها و باورها در دستیابی به توسعه به اندازه‌ای است که بسیاری از کارشناسان و صاحب‌نظران تحول فکری را بر تحول مادی مقدم دانسته و معتقدند الزام‌های اقتصادی و مادی در مقایسه با الزام‌های فکری و ذهنی باید در رده‌ی دوم قرار گیرند (ژیرار، ۱۳۷۲: ۲۴۹ و نراقی، ۱۳۸۰: ۱۵۸). در غرب توسعه به دنبال تحول در فکر و فرهنگ اتفاق افتاد. از این‌رو بحث توسعه یک مسئله‌ی فرعی است که اصل، تحول در فکر و فرهنگ است و با این تحول، توسعه ظهور خواهد یافت. به‌عبارت دیگر بحث اصلی، اندیشه است و این تحول در اندیشه، لوازم خود، یعنی توسعه‌ی تکنیکی، اقتصادی، سیاسی و ... را به همراه می‌آورد (شیرزادی، ۱۳۹۳: ۲۱).

کتاب‌های درسی و محتوای آن محمل مناسب و ابزاری مفید برای ارائه‌ی دانش، تغییر در باورها و نگرش‌ها، آموزش مهارت‌ها، ایجاد تعهد و روحیه‌ی مدنی در دانش‌آموزان و جامعه‌پذیر ساختن آنان است (فاتحی‌زاده و همکاران، ۱۳۸۲: ۱۸۵-۱۶۵؛ نجفی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۹۳-۱۷۹). تغییر در باورها، نگرش‌ها و رفتار لازم است از همان دوران

کودکی که فرد آمادگی بیشتری جهت جامعه‌پذیری داشته و نسبت به دوره‌های بعدی زندگی بیشتر مستعد است تا عقاید، رفتار و نگرش‌ها جدید یاد بگیرد، شروع شود. در نتیجه طرح مؤلفه‌های تغییر در باور، رفتار و نگرش‌ها که زمینه‌ساز توسعه هستند در کتاب‌های درسی ابتدایی از اهمیت چشمگیری برخوردار است. از میان کتاب‌های درسی دوران ابتدایی به دلیل اهدافی که برنامه‌ریزان کتاب‌های درسی برای هر کتاب در نظر دارند، کتاب مطالعات اجتماعی در این راستا از اهمیت اساسی برخوردار است. چرا که در کتاب‌های مذکور هدف اصلی و اولیه‌ی برنامه‌ریزان و مؤلفان، به صورت مستقیم و غیر مستقیم تعلیم و پرورش اصول اجتماعی و مدیریت ارزش‌ها، باورها و نگرش‌های دانش‌آموزان از همان دوران ابتدایی است، اما در سایر کتاب‌ها (ریاضی، علوم تجربی و ...) این مسئله جزو اهداف اولیه به شمار نمی‌آید. از این‌رو، مطالعه‌ی حاضر در صدد است تا کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره‌ی ابتدایی (پایه‌ی سوم، چهارم، پنجم و ششم ابتدایی) بر اساس مؤلفه‌های تحول در باور، رفتار و نگرش‌ها، که نقطه‌ی شروع توسعه در یک جامعه هستند، مورد بررسی قرار دهد و به این سؤال جواب دهد که کتاب‌های مذکور به چه میزان به مؤلفه‌های تحول در باور، رفتار و نگرش‌ها توجه کرده‌اند؟

ضرورت انجام پژوهش

در ایران نزدیک به هفت دهه است که برنامه‌های توسعه به‌طور سیستماتیک و با هزینه‌های بالا اجرا می‌شود اما علیرغم تمامی تلاش‌های صورت گرفته نتوانسته است به اهداف توسعه‌ی همه‌جانبه دست یابد و هنوز در زمره‌ی کشورهای در حال توسعه قرار دارد. به اعتقاد بسیاری از پژوهشگران غفلت از بنیادهای فکری، رفتاری و نگرشی دنیا جدید و توجهی مضاعف به شاخص‌ها مادی توسعه (غنی‌نژاد، ۱۳۷۷؛ قاسمی، ۱۳۸۷) باعث شده است ایران در عرصه‌ی توسعه لنگ باشد. مطالعات متعدد (قاسمی، ۱۳۸۷؛ ویلیامسون^۱، ۲۰۰۸؛ هزل^۲، ۲۰۰۹؛ حبیب‌زاده و همکاران، ۱۳۹۲؛ دی‌پیترو^۳، ۲۰۱۴)، حاکی از آن است که توجه صرف به شاخص‌های مادی‌ای که توسط اقتصاددانان مهم انگاشته می‌شوند از قبیل سرمایه، تکنولوژی، شرایط مساعد برای سرمایه‌گذاری، صنایع و غیره جهت توسعه‌ی یک جامعه کافی نمی‌باشد. بلکه پیش‌نیاز اساسی توسعه‌ی جوامع تغییر در باور، رفتار و

^۱ Williamson

^۲ Hezel

^۳ Di Pietro

نگرش‌هاست. زمانی که تمامی شرایط مادی توسعه در جامعه‌ای مهیا باشد ولی افراد آن جامعه باور، رفتار و نگرش توسعه‌ای نداشته باشند، توسعه در عمل تحقق پیدا نخواهد کرد و حجم عظیم منابع انسانی، مالی و طبیعی که در راستای توسعه هزینه می‌شود، تلف خواهد شد. توسعه نیازمند شهروندانی با احساس جمع‌گرایی، دارای اعتماد اجتماعی، وقت‌شناس، پایبند انضباط اجتماعی، دارای وجدان کاری، مسئول در مقابل حقوق دیگران و علم‌باور است.

با توجه به اهمیت اساسی مدیریت باورها، رفتارها و نگرش‌ها در امر توسعه، این پرسش مطرح می‌شود که برای خلق و یا تقویت باورها، رفتارها و نگرش‌های متناسب با توسعه چگونه باید عمل کرد. در میان همه‌ی راه‌کارها، جامعه‌پذیری افراد از همان اوان کودکی و نهادینه کردن باورها، رفتارها و نگرش‌های توسعه‌ای در آنها از اهمیت اساسی برخوردار است. آموزش و پرورش نهادی است که تقریباً همه‌ی جامعه‌شناسان در اهمیت آن به‌عنوان بزرگترین و قدرتمندترین عامل آموزش و تغییر فرهنگی متفق‌القول‌اند. بنابراین کیفیت آموزش و پرورش امروز، دنیای فردا را شکل خواهد داد و بهره‌گیری مناسب از این امکان بالقوه، می‌تواند این نهاد را تا سطح یک وسیله‌ی تغییر اجتماعی قدرتمند که نقشی کلیدی در بازسازی جامعه دارد ارتقا دهد (علاقه‌بند، ۱۳۸۰: ۱۵۱). آنچه که آموزش و پرورش را به نهادی بسیار بانفوذ تبدیل کرده است شرایط و مقتضیات سنی فراگیران است که عموماً واجد فطرتی پاک و ذهنی بی‌آلایش بوده که نفوذ به ذهن، فکر و روح در حال شکل‌گیری آن‌ها در جهت نهادینه‌سازی باورها، رفتارهای و نگرش‌های توسعه‌ای را قرین توفیق مضاعف خواهد ساخت. در دل آموزش و پرورش نیز کتاب‌های درسی مهم‌ترین منبع برای آموزش و محور اصلی برای یادگیری هستند (فاتحی و همکاران، ۱۳۸۲؛ نجفی و همکاران، ۱۳۹۳). از میان کتاب‌های درسی دوران ابتدایی به دلیل اهدافی که برنامه‌ریزان کتاب‌های درسی برای هر کتاب در نظر دارند، کتاب مطالعات اجتماعی در این راستا از اهمیت اساسی برخوردار است. چرا که در کتاب‌های مذکور هدف اصلی و اولیه‌ی برنامه‌ریزان و مؤلفان، به صورت مستقیم و غیر مستقیم تعلیم و پرورش اصول اجتماعی و مدیریت ارزش‌ها، باورها و نگرش‌های دانش‌آموزان از همان دوران ابتدایی است. در نتیجه، بررسی محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره‌ی ابتدایی بر اساس مؤلفه‌های تغییر در باورها، رفتارها و نگرش‌های نقطه‌ی شروع توسعه به‌عنوان یک ضرورت خود را نشان می‌دهد.

پیشینه پژوهش

بررسی مطالعات پیشین می‌تواند تصویر روشنی از موضوع مورد مطالعه ارائه دهد. به همین دلیل نتایج برخی از پژوهش‌های مرتبط با موضوع پژوهش آورده شده است. تحلیل توسعه بر اساس ارزش‌ها و باورهای یک جامعه، به سال‌های بعد از جنگ جهانی دوم برمی‌گردد و طی دهه‌های اخیر، مطالعات تجربی ویژه‌ای در این زمینه در جهان و همچنین در داخل کشور صورت گرفته است که به تعدادی از آنها که جدیدتر هستند، اشاره می‌شود.

الف) تحقیقات داخلی

فیروزآبادی و ایمانی جاجرمی (۱۳۸۵)، در پیمایشی که بین جمعیت شانزده سال به بالای مناطق تهران انجام دادند دریافتند که سرمایه‌ی اجتماعی، رابطه‌ی مثبتی با توسعه‌ی مناطق شهری دارد (فیروزآبادی و ایمانی جاجرمی، ۱۳۸۵: ۱۹۷-۲۲۴).

عضدانلو (۱۳۸۵)، در مقاله‌ای تحت عنوان: موانع توسعه‌ی عقلی و آثار آن بر توسعه‌ی اقتصادی و سیاسی، اظهار می‌کند که توسعه نیازمند اندیشه‌ی جمعی است و دستیابی به اندیشه‌ی جمعی نیازمند حضور در قلمرو دیالوگ است و برای ورود به فرایند دیالوگ نیازمند تفکر انتقادی هستیم. به عبارت دیگر او بیان می‌کند که برای رفع موانع مسیر پیشرفت باید قبل از هر چیز موانع موجود در ذهن را رفع کنیم (عضدانلو، ۱۳۸۵: ۶۱-۴۸). بابایی‌فرد (۱۳۸۹)، در مطالعه‌ای تحت عنوان: توسعه‌ی فرهنگی، توسعه‌ی اجتماعی، به این نتیجه رسید که توسعه‌ی فرهنگی در ایران با مشکلات عدیده‌ای از قبیل آسیب‌های هویتی و فرهنگی، فقدان روحیه‌ی فردگرایی، در معنای اصالت فردیت، فقدان شرایط تکثر فکری و فرهنگی و ضعف سرمایه‌ی فکری و فرهنگی، مواجه است. همچنین نتایج این تحقیق نشان داد که موانع توسعه‌ی فرهنگی و در نتیجه ناچیز بودن توسعه‌ی فرهنگی نقش اساسی در عدم توسعه‌ی اجتماعی در ایران داشته است (بابایی‌فرد، ۱۳۸۹: ۵۷-۵۶).

صالح‌نیا و همکاران (۱۳۸۹)، با بررسی نقش فرهنگ بر توسعه‌ی اقتصادی متذکر شده‌اند که دولت‌ها باید در راستای رسیدن به توسعه، سعی در تغییر نگرش خویش به انسان، به صورت یک موجودی فرهنگی داشته باشند؛ آنها، عناصر فرهنگی مؤثر بر توسعه را شامل، نگرش علمی، حرمت نهادن به علم و عالمان، رعایت حقوق دیگران، قانون‌گرایی، اعتقاد به کار و وجدان کاری، نظم و انضباط اجتماعی و ... دانسته و از این موارد به‌عنوان مصادیق پیش‌نیازهای فکری توسعه نام برده‌اند (صالح‌نیا و همکاران، ۱۳۸۹: ۷۹-۶۶).

حبیب‌زاده و همکاران (۱۳۹۲)، در پژوهشی با عنوان: تحلیل عاملی عوامل پیش‌برنده و بازدارنده‌ی توسعه‌ی اجتماعی (مطالعه‌ی موردی: شهرستان کرج)، به این نتیجه رسیدند که علاقه به کار یا وجدان کاری، اعتماد به دیگران و تعلق خاطر به جمع جزء عوامل پیش‌برنده‌ی توسعه و از طرفی دیگر، عدم اعتقاد به علم و آموزش، عدم اعتماد به دیگران، جزء عوامل بازدارنده‌ی توسعه‌ی اجتماعی هستند (حبیب‌زاده و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۴۶-۳۲۷).

ب) تحقیقات خارجی

تامپسون^۱ (۱۹۹۵)، بر این باور است که تغییر در ارزش‌های فرهنگی و ایجاد ارزش‌های نو می‌تواند جوامع توسعه‌نیافته را از حالت رخوت و توسعه‌نیافتگی درآورد و در مسیر توسعه قرار دهد. یونسکو در جهت بومی کردن و هماهنگی با خصوصیات منطقه‌ای کتاب‌هایی را با همین عناوین برای آسیا و مناطقی از اقیانوس آرام تدوین کرد که در آن بر مواردی مانند احترام گذاشتن به حقوق دیگران، مسئولیت‌پذیری، مشارکت در جامعه، مشارکت جهانی، دموکراسی، ارزش کار، تحمل و مدارا و پذیرش تنوع جهت رسیدن به توسعه تأکید و توجه کرده است (یونسکو، ۱۹۹۸).

ارو^۲، استدلال می‌کند که معیارها و عوامل اجتماعی همچون اعتماد کارکرد و نقش مهم و اساسی در بهبود عملکرد سیستم‌های اقتصادی داشته و بازدهی و کارایی آن را به نحو مطلوبی افزایش می‌دهند (کارلن^۳ و همکاران، ۲۰۰۸).

ویلیامسون^۴ (۲۰۰۸)، اظهار می‌دارد که اعتماد، استقلال در تصمیم‌گیری و تعیین سرنوشت، احترام به دیگران و اطاعت از جمله متغیرهای فرهنگی هستند که بر رشد اقتصادی تأثیر زیادی دارند.

هزل^۵ (۲۰۰۹)، معتقد است که متغیرهای معمولی (سرمایه، تکنولوژی، شرایط مساعد برای سرمایه‌گذاری، نهادها و حکومت‌های مستقل) که توسط اقتصاددانان برای پیشرفت در نظر گرفته شده‌اند به تنهایی کافی نمی‌باشند. علاوه بر این عوامل، توسعه نیازمند نهادینه

¹ Thompson

² Arrow

³ Karlan

⁴ Williamson

⁵ Hezel

شدن ویژگی‌های فرهنگی از قبیل؛ اعتماد به یکدیگر، اخلاق تعمیم‌یافته^۱ و فرهنگ جدیت و پشتکار در تک‌تک افراد جامعه است.

تابلینی^۲ (۲۰۱۰)، در مطالعه‌ای تجربی که به دنبال جواب این سؤال بود آیا عوامل فرهنگی تأثیر علی بر توسعه دارند، با بررسی ۶۹ منطقه از هشت کشور اروپایی به این نتیجه رسید که چهار متغیر فرهنگی، اعتماد به دیگران، احترام به دیگران، خود کنترلی و مطیع بودن با توسعه اقتصادی در رابطه هستند؛ بدین صورت که سه متغیر اول (اعتماد به دیگران، احترام به دیگران و خود کنترلی) دارای همبستگی مثبت و مطیع بودن دارای همبستگی منفی با توسعه است.

دی پیتر^۳ (۲۰۱۴)، در مطالعه‌ای تحت عنوان وقت‌شناسی و عملکرد اقتصادی دریافت که وقت‌شناسی با توسعه اقتصادی، خلاقیت، رقابت و کارایی حکومت در رابطه است.

واکاوی بینش نظری پژوهش

این نگرش که تحول در رفتارها، باورها و ارزش‌های جامعه تأثیر چشمگیری بر توسعه جوامع دارند ریشه‌های دیرین در نظریه‌های توسعه دارد. در حوزه‌ی جامعه‌شناسی و جامعه‌شناسی توسعه‌ی کلاسیک کنت، اسملسر^۴، پارسونز، ردفیلد^۵ و روستو^۶ و ... معتقدند که ارزش‌ها، عقاید، تفکر و فرهنگ خاصی توسعه را تشویق می‌کنند و برخی دیگر مانع توسعه می‌شوند (وبستر، ۱۳۸۰؛ ۴۷).

ماکس وبر معتقد است عقاید و ارزش‌های یک جامعه منجر به توسعه یا توسعه‌نیافتگی جوامع می‌شود، وی خاطر نشان می‌کند؛ این اخلاق پروتستانی بود که زمینه را برای مدیریت علمی و بسترسازی توسعه فراهم ساخت و اصول فکری پروتستان‌ها نقش اصلی را در ایجاد نظام سرمایه‌داری ایفا کرد؛ پروتستان‌ها گردآوری مال و ثروت را تشویق کرده، همان‌طور که صرفه‌جویی و امساک را همواره می‌ستایند. به عبارتی دیگر، وبر بر این رهیافت تأکید می‌کند که محقق شدن نظام سرمایه‌داری در مغرب زمین، نیازمند روحیه‌ای

¹ generalized morality

² Tabellini

³ Di Pietro

⁴ Smelser

⁵ Redfield

⁶ Rostow

خاص و به تعبیری زمینه‌ای اخلاقی، روانی، اجتماعی و فرهنگی خاص بوده که جوامع غربی با همراه شدن با چنین زمینه و روحیه‌ی خاص توانسته‌اند به نظام سرمایه‌داری و در نهایت جامعه‌ای صنعتی دست پیدا کنند (ازکیا، ۱۳۸۴: ۱۵۱).

در میان صاحب‌نظران توسعه‌ی اقتصادی نظریه‌های گوناگون میردال^۱ بیش از دیگر صاحب‌نظران به دیدگاه‌های جامعه‌شناسی نزدیک است. او بر این عقیده است که برابری بیشتر، شرط رشد اساسی‌تر و به اصطلاح امروزی پایدارتر است. او در تحلیل مسایل توسعه‌ای، برای نظام ارزش‌ها اهمیت زیادی قایل است و اظهار می‌کند که مناسب‌ترین ارزش‌ها برای توسعه، ارزش‌هایی از نوع آمریکایی از قبیل آزادی و برابری فرصت‌ها در خوشبختی است. در کل آراء او بیشتر ناظر به مسایل توسعه و خصوصاً عوامل برانگیزنده‌ی نابرابری‌های اجتماعی است. ناآگاهی توده‌ی فقیر، کارشکنی طبقات مرفه و ممتاز و گسترش فساد از جمله مسائلی است که وی به‌عنوان عوامل بازدارنده‌ی توسعه مورد بررسی قرار می‌دهد (زاهدی، ۱۳۹۲: ۱۰۴-۱۰۳).

وقتی هابرماس در خصوص توسعه بیان می‌کند که توسعه مترادف با گذر از مرحله‌ای به مرحله‌ی دیگر در جامعه‌ای است که اعضای آن، هم از لحاظ کمی و هم از لحاظ کیفی ظرفیت‌های فراگیر خود را افزایش می‌دهند، ناظر به همان چیزی است که توسعه را فراتر از رشد کمی می‌داند. وی اظهار می‌کند که اعتلای شناخت افراد نه تنها موجب توسعه و تعالی انسان‌ها می‌شود بلکه ساخت بینافردی یا دنیای اجتماعی را نیز اعتلا می‌بخشد و همین، معنا و مفهوم توسعه است. به تعبیر هابرماس، عقلانیت ابزاری، گویای وجه کمی توسعه و به‌عبارت دیگر توسعه‌ی اقتصادی و عقلانیت فرهنگی مبین ابعاد کیفی و معنوی توسعه و به‌عبارت دیگر فرهنگ، کلام و مفاهمه است. از آن‌رو که توانایی‌ها و نیازهای آدمی در دو بعد فوق‌الذکر است، پس توسعه نیز می‌بایست واجد این خصیصه باشد و یکی بدون دیگری موجب بحران در فرد و جامعه می‌شود (شیرزادی، ۱۳۹۳: ۲۱-۲۰).

آمارتیا سن^۲ (۲۰۰۰)، بر این نظر است که توسعه به‌عنوان فرایند گسترش آزادی واقعی که مردم از آن بهره‌مند هستند در نظر گرفته می‌شود. تمرکز بر آزادی انسان‌ها به‌عنوان توسعه با نگرش تنگ‌دامنه از توسعه که بر رشد تولید ناخالص ملی، افزایش درآمد مردم، صنعتی‌شدن، پیشرفت تکنولوژیکی، یا نوسازی اجتماعی تأکید می‌کند، در تقابل قرار می‌گیرد. البته رشد تولید ناخالص ملی یا درآمد افراد، به‌عنوان وسیله‌ای جهت گسترش

^۱ Gunnar Myrdal

^۲ Amartya Sen

آزادی‌هایی که افراد جامعه از آن بهره‌مند می‌شوند از اهمیت اساسی برخوردار است. اما آزادی بر دیگر تعیین‌کننده‌ها از قبیل ترتیبات اقتصادی و اجتماعی (برای مثال، امکانات آموزشی و مراقبت‌های پزشکی) و همچنین حقوق مدنی و سیاسی (برای مثال، آزادی شرکت در بحث‌ها و رسیدگی عمومی) وابسته است. توسعه نیازمند از بین بردن سرچشمه‌هایی است که آزادی را محدود می‌کنند: فقر و دیکتاتوری، فرصت‌های کم اقتصادی، محرومیت سیستماتیک اجتماعی، غفلت از امکانات عمومی و عدم مدارا یا دخالت‌های بیش از حد دولت‌های سرکوبگر. از نظر سن آزادی‌ها نه تنها اهداف اساسی توسعه هستند، بلکه آنها جزء ابزارهای اصلی رسیدن به آن نیز می‌باشند. وی اظهار می‌کند علاوه بر توجه به اهمیت آزادی باید درکی از ارتباط اساسی تجربی که بین انواع آزادی‌ها وجود دارد نیز داشته باشیم. آزادی‌های سیاسی (در شکل آزادی بیان و انتخابات) به ترفیع امنیت اقتصادی کمک می‌کند. فرصت‌های اجتماعی (در شکل آموزش و امکانات بهداشتی) مشارکت اقتصادی را بالا می‌برد. امکانات اقتصادی (در شکل فرصت مشارکت در تجارت و تولید) به تولید ثروت شخصی و همچنین منابع عمومی برای امکانات جمعی کمک می‌کند. آزادی از یک نوع به تقویت آزادی از نوع دیگر کمک می‌کند.

نظریه‌ی سرمایه‌ی اجتماعی از دیگر نظریه‌هایی است که جهت تبیین و بررسی توسعه از مسایل مادی، اقتصادی و کمی فراتر می‌رود و بر باور، رفتار و نگرش‌ها توجه می‌کند. سرمایه‌ی اجتماعی نظریه‌ها و ابعاد مختلفی دارد، میزان پیوند و نقطه‌ی اشتراک سرمایه‌ی اجتماعی با توسعه‌ی اجتماعی، به رویکرد و جنبه‌هایی بستگی دارد که مورد توجه محقق است. بورديو هنگام بررسی ارتباط بین سرمایه‌ی اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و نمادین استدلال می‌کند که ارتباط بین انواع سرمایه‌ها انباشتی و قابل مبادله است. بر اساس نظریه‌ی فوکویاما مشخصه‌ی جامعه‌ی مدنی و انجمن‌های واسطه‌ای آن، ریشه داشتن در فاکتورهای غیر عقلانی مانند فرهنگ، دین، سنت و دیگر منابع پیشامدرن است، و این ویژگی کلید موفقیت جوامع مدرن در یک اقتصاد جهانی خواهد بود و می‌تواند مسایل اجتماعی را مهندسی کنند. هدف جناح چپ به سرمایه‌ی اجتماعی جبران ضعف بازار است نه دولت که می‌تواند ناکارآمدی بازار را جبران کند. هم جناح چپ و هم جناح راست هر دو به سرمایه‌ی اجتماعی به‌عنوان راهی برای مقابله با دولت و یا ادغام یک جامعه‌ی مدنی با دولت و اقتصاد نیرومند خوش‌بین هستند. پاتنام نیز در مطالعه‌ای که در ایتالیا انجام داده بود به این نتیجه رسید که مناطق از شمال ایتالیا که عقبه‌ی تاریخی و میراثی مبتنی بر انجمن‌های مدنی و حکومتی محلی مشارکتی دارند به خوبی به

تمرکززدایی اداری و حکمرانی منطقه‌ای و عملکرد اقتصادی دست زده‌اند. سرمایه‌ی اجتماعی استراتژی‌ای برای مدیریت ریسک است. سرمایه‌ی اجتماعی سبب تسهیل اعتماد و همکاری از طریق تضمین قابل پیش‌بینی بودن روابط و همچنین جلوگیری از هدر رفتن و پراکندگی منابع می‌گردد. تمرکز و انحصار سرمایه‌ی اجتماعی از دیرباز استراتژی بنیادی قدرت بوده است. سرمایه‌ی اجتماعی همچنین راهبردی در جهت براندازی، شورش، انقلاب، یا پیروزی بر قدرت دولت بوده است. ویژگی‌های مشترک آنها ایجاد مرزهای آیینی برای خودی‌ها در راستای تمرکزبخشی به سرمایه‌ی اجتماعی، پیوندهای مبتنی بر تعهدات، ایجاد یک حلقه از اعتماد و چارچوب مشترکی از تفاهم است (پیترز، ۱۳۹۴: ۲۴۱-۲۳۸).

در نظریه‌ی حکمرانی خوب^۱، که برای اولین بار توسط سازمان‌های بین‌المللی و صاحب‌نظران و کارشناسان مربوطه در دهه‌ی ۱۹۹۰ و پس از آن مطرح شد، به جای تأکید صرف بر ارزش‌های اقتصادی و کارآیی، بر قانون، مشروعیت و مشارکت همه‌ی بخش‌ها به منظور دستیابی به توسعه اعم از توسعه‌ی اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تأکید می‌شود. این نظریه معتقد است در صورت وجود شاخص‌هایی از قبیل: پاسخگویی، شفافیت، مشارکت همگانی، مسئولیت‌پذیری، اجماع‌محوری، عدالت و انصاف، احترام به حقوق بشر و حاکمیت قانون و غیره روند توسعه‌ی یک کشور آغاز شده و به سرانجام می‌رسد (شیرزادی، ۱۳۹۳: ۱۶۵-۱۶۲).

اهداف پژوهش

پژوهش حاضر در صدد بررسی کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره‌ی ابتدایی (پایه‌ی سوم، چهارم، پنجم و ششم ابتدایی) بر اساس مؤلفه‌های تحول در باورها و رفتارها، که نقطه‌ی شروع توسعه در یک جامعه هستند، می‌باشد، از این‌رو هدف کلی زیر را دنبال می‌کند:

- تعیین وضعیت توجه به مؤلفه‌های تحول در باورها و رفتارها در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره‌ی ابتدایی.

همچنین این پژوهش در پی دستیابی به اهداف جزئی زیر نیز می‌باشد.

۱- مشخص کردن میزان توجه کتاب‌های مورد مطالعه به مؤلفه در جمع زیستن یا جامعه‌پذیری.

^۱ good governance

- ۲- تعیین میزان توجه کتاب‌های مورد مطالعه به مؤلفه‌ی اعتماد و راستگویی.
- ۳- تعیین میزان توجه کتاب‌های مورد مطالعه به مؤلفه وقت‌شناسی.
- ۴- مشخص کردن میزان توجه کتاب‌های مورد مطالعه به مؤلفه‌ی انضباط اجتماعی.
- ۵- مشخص کردن میزان توجه کتاب‌های مورد مطالعه به مؤلفه‌ی ایمان به کار یا وجدان کاری.
- ۶- تعیین میزان توجه کتاب‌های مورد مطالعه به مؤلفه‌ی تعلق خاطر به کشور.
- ۷- تعیین میزان توجه کتاب‌های مورد مطالعه به رعایت حقوق دیگران.
- ۸- مشخص کردن میزان توجه کتاب‌های مورد مطالعه به مؤلفه‌ی علم باوری.

روش‌شناسی پژوهش

از آنجا که بررسی میزان توجه کتاب‌های درسی به مؤلفه‌های تحول در باورها و رفتارها، که نقطه‌ی شروع توسعه در یک جامعه هستند، یک نوع تحلیل کمی، عینی و نظامند را طلب می‌کند و همچنین با توجه به ابزار مورد نیاز جهت رسیدن به اهداف تحقیق، از روش پژوهش توصیفی و از نوع تحلیل محتوا استفاده شده است. روش تحلیل محتوا روش تحقیقی است که مجموعه‌ای از داده‌های موجود را مورد تحلیل کمی قرار می‌دهد تا در میان داده‌ها صفات خاصی مانند الگوهای تکراری را پیدا کند. یا به قول برلسون تحلیل محتوا تکنیک پژوهشی است برای تشریح کمی، نظام‌مند و عینی محتوای آشکار پیام (بیکر، ۱۳۹۲: ۳۱۵).

جامعه و نمونه آماری

جامعه‌ی آماری این پژوهش، کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره‌ی ابتدایی (پایه‌ی تحصیلی سوم، چهارم، پنجم و ششم) سال تحصیلی ۱۳۹۴ است که توسط دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی، تألیف و چاپ شده است. در این کتاب‌ها متن، پرسش و تصویرها مورد تحلیل قرار گرفته است. با توجه به ماهیت پژوهش و به دلیل محدودیت‌های جامعه‌ی آماری، از نمونه‌گیری صرف‌نظر و به منظور دستیابی به داده‌ها دقیق و قابل اعتماد، کل جامعه‌ی آماری به‌عنوان نمونه در نظر گرفته شده است. دلیل انتخاب این کتاب اهدافی است که برنامه‌ریزان کتاب‌های درسی در تألیف آنها در نظر داشته‌اند. چرا که در کتاب‌های مذکور هدف اصلی و اولیه‌ی برنامه‌ریزان و مؤلفان، به صورت مستقیم و غیر مستقیم تعلیم و پرورش اصول اجتماعی و مدیریت ارزش‌ها، باورها و

نگرش‌های دانش‌آموزان از همان دوران ابتدایی است، اما در سایر کتاب‌ها (ریاضی، علوم تجربی و ...) این مسئله جزو اهداف ثانویه به شمار می‌آید.

ابزار تحقیق، واحد تحلیل، واحد ثبت و روش جمع‌آوری داده‌های پژوهش

ابزار گردآوری داده‌ها، چک‌لیست از مؤلفه‌های تغییر در باورها و نگرش‌ها به‌عنوان نقطه‌ی شروع توسعه بود که از طریق مطالعه‌ی ادبیات مفهومی و تجربی مربوطه و بر اساس استنباط‌های نویسندگان این مقاله، تنظیم شد. که نتایج این بررسی با ۱ محور، ۸ مؤلفه و شاخص‌های متعدد برای هر مؤلفه در جدول ۱ آمده است. لازم است به این نکته توجه شود که مؤلفه‌ها و شاخص‌های مفهومی (واژه، تصاویر و مضامین) وقتی لحاظ می‌شوند و مورد شمارش قرار می‌گیرند که در متون کتاب‌ها مورد مطالعه معنای مؤلفه‌ها و شاخص‌های تغییر در باورهای و نگرش‌ها را داشته باشند.

واحد تحلیل اساس پژوهش و معیار اندازه‌گیری یافته‌ها را فراهم می‌کند، که از یک سو محتوای مورد بررسی را به عناصر مجزا تقسیم می‌کند و از سوی دیگر نیز اساس توصیف و تحلیل یافته‌ها را فراهم می‌سازد. در این پژوهش واحد تحلیل متن، پرسش و تصویر در نظر گرفته شده است.

واحد ثبت عناصری از محتواست که در فرایند کدگذاری طبقه‌بندی می‌شوند؛ آن جزئی از محتواست که توسط کدگذاران شناسایی، ارزشیابی و در طبقه‌ی مورد نظر قرار داده می‌شود (رایف و دیگران، ۱۳۹۱). به عبارت دیگر واحد ثبت به بخش معنادار و قابل رمزگذاری محتوا اطلاق می‌شود و روش شمارش آن نیز فراوانی است. واحد ثبت در این تحقیق، مضمون است.

جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش با مشاهده و مطالعه‌ی کتاب مطالعات اجتماعی دوره‌ی ابتدایی انجام شد. متن کتاب‌ها، پرسش‌ها و تصاویر کتاب‌ها مطالعه شد و با استفاده از جدول‌های دوبعدی مطالب مورد نظر استخراج شد. بر پایه‌ی این بررسی، حضور هر مؤلفه در درس در جدول ثبت شد و به آن امتیاز یک داده شد. عدد یک ارزش رقمی ندارد و فقط نماد استفاده شده آن مؤلفه در درس است. پس از آن تعداد فراوانی‌ها و درصد فراوانی‌های هر مؤلفه و هر یک از شاخص‌های مربوط به آن محاسبه شد.

اعتبار و روایی پژوهش

الف) اعتبار

همان‌طور که اشاره شد چک‌لیست مؤلفه‌های تغییر در باورها و نگرش‌ها از طریق مطالعه‌ی ادبیات مفهومی و تجربی مربوطه و بر اساس استنباط‌های نویسندگان این مقاله، تنظیم شد. برای افزایش اعتبار پژوهش، در مرحله‌ی عملیات‌کردن تغییر در باورها و نگرش‌ها جهت استخراج مؤلفه‌ها و شاخص‌های مربوطه از نظر چند تن از اساتید رشته‌ی جامعه‌شناسی و اقتصاد استفاده شده است و مؤلفه‌ها و شاخص‌هایی که بیشترین توافق درباره‌ی آنها وجود داشت جهت عملیاتی کردن تغییر در باورها و نگرش‌ها مورد استفاده قرار گرفتند. این فرایند در اصطلاح روش‌شناسی، اعتبار صوری نامیده می‌شود و منظور از آن میزان توافق متخصصان یک امر درباره‌ی یک مؤلفه و یا معیار است.

ب) روایی (پایایی)

برای تعیین اینکه داده‌ها مستقل از اندازه‌گیری فرد به دست آمده‌اند یا به عبارت دیگر دارای پایایی هستند؛ پس از اجرای اولین مرحله تحلیل محتوا، پس از گذشت حدود یک ماه، تحلیل محتوایی مجددی بر روی ده درصد از هر یک کتاب‌های پیشین انجام گرفت، و ضریب پی اسکات برای بررسی میزان روایی تحلیل محاسبه شد. ضریب پی اسکات به دست آمده، برای تحلیل محتوای کتاب‌های مورد بررسی در زمینه‌ی تغییر در باورها و نگرش‌هایی که منجر به توسعه‌یافتگی می‌شوند، معادل ۰/۸۷ بود که این ضریب، دلالت بر روایی قابل قبول تحلیل محتوای انجام شده می‌باشد.

روش تحلیل داده‌ها

برای تجزیه و تحلیل داده‌های حاصل از چک‌لیست تحلیل محتوا کتاب‌های مطالعات اجتماعی دروه‌ی ابتدایی، از آمار توصیفی استفاده شد. در این ارتباط از فراوانی و درصد فراوانی استفاده شده تا زمینه‌ی لازم برای جواب سؤال‌های مورد نظر پژوهش فراهم شود.

تعاریف مفهومی مؤلفه‌های پژوهش

- جمع‌گرایی: جمع‌گرایی با اهمیت گروه برای فرد و تبعیت از هنجارها، فرمانبرداری، پذیرش اقتدار و مشارکت تعریف می‌شود. در حالت افقی آن بر برابری در روابط یعنی مشارکت‌پذیری، خیرخواهی، حس تعلق به جمع (رابطه‌ی عاطفی) تکیه شده و در شکل

عمودی روابط سلسله مراتبی یا اطاعت از گروه، ایثار (بخشنده بودن) و یکپارچگی گروه مدنظر قرار می‌گیرد (اعظم آزاده و توکل، ۱۳۸۶: ۱۱۱-۱۱۰). در بیشتر پژوهش‌های مربوط به جمع‌گرایی، به حس وظیفه‌شناسی نسبت به یک گروه، احساس نزدیکی به دیگران، مشورت یا همفکری دیگران، هماهنگی و کار با گروه، حس تعلق به یک گروه و همدلی با دیگران اشاره شده است (شکیبا و دیگران، ۱۳۹۰: ۲۱).

- *اعتماد/اجتماعی*: مراد از اعتماد همان قابل پیش‌بینی‌پذیری رفتار دیگران است که در آن بنا بر آن گذاشته می‌شود که افراد به شیوه‌ای عمل خواهند کرد که مورد انتظار هستند. اعتماد باعث می‌شود در یک جامعه به راحتی بر فرصت‌طلبی غلبه شود. فرصت‌طلبی باعث می‌شود که منافع مشترک تحقق نیابد زیرا زمانی که اعتماد و صداقت وجود نداشته باشد انگیزه برای فرار از عمل جمعی بسیار بالا می‌باشد (پاتنام، ۱۳۸۰: ۱۵۹).

- *وقت‌شناسی*: مراد از وقت‌شناسی داشتن برنامه‌ی زمانی و انجام امور سر موعده مقرر می‌باشد که برای توسعه‌ی اقتصادی، نوآوری، توان رقابتی و کارآیی یک کشور از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (دی پیترو، ۲۰۱۴: ۱۳۶).

- *انضباط/اجتماعی*: مجموعه الگوی رفتاری فرد در جامعه است که احترام به ارزش‌ها و هنجارها و رعایت قوانین و مقررات اجتماعی را در بر می‌گیرد (میرمحمدی، ۱۳۷۷: ۳۴۶-۳۴۱). انضباط اجتماعی و نتایج حاصله از آن در سلامتی جامعه، شادابی اجتماعی، احساس امنیت، یگانگی و سازش فردی و اجتماعی اهمیت بسزائی داشته و در نهایت عامل تمدن ساز و شکوه زیست اجتماعی انسان‌هاست. زندگی اجتماعی انسان تحت حاکمیت قواعد و هنجارهای اجتماعی است که پیروی از آن مهم‌ترین ویژگی و رکن تربیت و فرهنگ هر جامعه است (ابراهیمی مقدمیان، ۱۳۸۷: ۱۴۵).

- *ایمان به کار و وجدان کاری*: وجدان کاری عبارت است از نوعی احساس پایبندی (تقید) درونی به منظور رعایت الزام‌های کمی و کیفی کار که از سوی فرد یا گروه انجام آن تقبل شده است (پناهی و ابراهیم‌پور، ۱۳۸۷: ۱۰۵). به عبارت دیگر مراد از وجدان کاری همان گرایش و نگرش مثبت درونی و مطلوب به کار و شغل محوله است، به نحوی که بدون نظارت بیرونی بر کمیت و کیفیت کار و تولید اثر مثبت می‌گذارد. در صورت کاهش فقدان این نیرو احتمالاً افراد به سوی کم کاری، تقلب، چالپوسی و ... گرایش یافته و فقر و فساد گریبانگر جامعه خواهد شد.

- **تعلق خاطر به کشور:** منظور از تعلق خاطر به کشور این است که هر کس به هویت خویش افتخار کند و منافع ملی را خط قرمز بداند و هرگز آن را خدشه‌دار نکند. تعلق خاطر به جمع یعنی روحیه‌ی ملی‌گرایی. یعنی هر شهروند به ملیت خود ببالد و در راه ارتقاء جایگاه کشور خود در دنیا تلاش کند. در همه‌ی کشورهای دنیا نمادهایی برای تقویت تعلق خاطر ایجاد شده است. سرود ملی، پرچم ملی، زبان رسمی، لباس ملی (در برخی کشورها) از آن جمله است که به فرهنگ جهانی تبدیل شده است (بهشتی، ۱۳۹۵: ۴۲).

- **رعایت حقوق دیگران:** رعایت حقوق دیگران به معنای احترام به دیگران، محترم شمردن حریم خصوصی آنها و برابر انگاشتن آنها با خود است.

- **علم‌باوری:** اعتماد و ایمان به علم، گرمی داشتن دانشمندان و بهره جستن از دستاوردهای فناورانه در تمامی ابعاد زندگی می‌باشد (باقری‌بنجار، ۱۳۹۲: ۱۳۹).

تعاریف عملیاتی مؤلفه‌های پژوهش

تعاریف عملیاتی مؤلفه‌های پژوهش در جدول زیر ذکر شده‌اند.

جدول ۱: تعاریف عملیاتی مؤلفه‌های تغییر در باورها و نگرش‌ها

مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
در جمع زیستن یا جامعه‌پذیری	۱. وظیفه‌شناسی نسبت به جمع؛ ۲. ارتباط با دیگران؛ ۳. مشورت و همفکری با دیگران؛ ۴. همیاری؛ ۵. تعلق خاطر به جمع؛ ۶. همدلی با دیگران
اعتماد اجتماعی	۱. راستگویی؛ ۲. درستکاری؛ ۳. امانتداری؛ ۴. پایبندی به قول و قرار
وقت‌شناسی	۱. برنامه‌ریزی کردن؛ ۲. سر موعد مقرر در جایی حضور داشتن یا کاری انجام دادن؛ ۳. به تأخیر نینداختن کارها؛ ۴. عدم اتلاف وقت
انضباط اجتماعی	۱. احترام به قوانین و مقررات؛ ۲. احترام به ارزش‌ها و هنجارها
ایمان به کار و وجدان کاری	۱. وظیفه‌شناسی؛ ۲. وقت‌شناسی؛ ۳. پشتکاری و جدیت؛ ۴. احترام به قوانین محل کار
تعلق خاطر به کشور	۱. سرود ملی؛ ۲. پرچم ملی؛ ۳. قانون اساسی؛ ۴. تولیدات داخلی؛ ۵. زبان ملی؛ ۶. هویت ملی ۷. میهن؛ ۸. هم‌میهنان
رعایت حقوق دیگران	۱. احترام به دیگران؛ ۲. حفظ حریم خصوصی دیگران؛ ۳. رعایت حق تقدم؛ ۴. برابر دانستن دیگران با خود
علم باوری	۱. معرفی دانشمندان؛ ۲. معرفی دستاوردهای علمی؛ ۳. معرفی دوره‌های پیشرفته به لحاظ علمی؛ ۴. معرفی کشورهای پیشرفته‌ی علمی؛ ۵. معرفی مکان‌های علمی؛ ۶. معرفی ابزارها و وسایل مورد استفاده‌ی علم؛ ۷. ارزشمند دانستن علم

یافته‌های پژوهش

جدول ۲: توزیع فراوانی و درصد فراوانی شاخص‌های تغییر در باورها و نگرش‌ها در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره‌ی ابتدایی

مؤلفه‌ها	شاخص‌ها	سوم	چهارم	پنجم	ششم	جمع	
						فراوانی	درصد
در جمع زیستن یا جامعه‌پذیری	وظیفه‌شناسی نسبت به جمع	۷	۶	۱۸	۶	۳۷	۳/۲۸
	ارتباط با دیگران	۱	۳	۲۴	۲۶	۵۴	۴/۷۸
	مشورت و همفکری با دیگران	۰	۴	۳۸	۲۶	۶۸	۶/۰۲
	همیاری	۲۷	۹	۲۱	۱۵	۷۲	۶/۳۸
	تعلق خاطر به جمع	۳	۹	۲۵	۱۶	۵۳	۴/۶۹
	همدلی با دیگران	۵	۰	۱۸	۲	۲۵	۲/۲۱
اعتماد اجتماعی	راستگویی	۴	۴	۳	۱۵	۲۶	۲/۳۰
	درستکاری	۳	۰	۱	۱	۵	۰/۴۴
	امانتداری	۰	۱	۰	۰	۱	۰/۰۹
	پایبندی به قول و قرار	۰	۰	۰	۰	۰	۰
وقت‌شناسی	برنامه‌ریزی کردن	۰	۱۱	۴	۲۶	۴۱	۳/۶۳
	سر موعد مقرر در جایی حضور داشتن یا کاری انجام دادن	۰	۰	۳	۵	۸	۰/۷۱
	به تأخیر نینداختن کارها	۰	۱	۰	۴	۵	۰/۴۴
	عدم اتلاف وقت	۰	۲	۰	۴	۶	۰/۵۳
انضباط اجتماعی	احترام به قوانین و مقررات	۷۵	۳۸	۳۴	۳۱	۱۷۸	۱۵/۷۷
	احترام به ارزش‌ها و هنجارها	۱۳	۸	۱۱	۹	۴۱	۳/۶۳
ایمان به کار و وجدان کاری	وظیفه‌شناسی	۰	۰	۴	۳	۷	۰/۶۲
	وقت‌شناسی	۰	۰	۰	۳	۳	۰/۲۶
	پشتکاری و جدیت	۲	۱	۱	۲	۶	۰/۵۳
	احترام به قوانین محل کار	۰	۰	۰	۰	۰	۰
تعلق خاطر به کشور	سرود ملی	۰	۴	۰	۰	۴	۰/۳۴
	پرچم ملی	۰	۱۱	۰	۰	۱۱	۰/۹۷
	قانون اساسی	۰	۳	۵	۰	۸	۰/۷۱
	تولیدات داخلی	۰	۰	۰	۳	۳	۰/۲۶
	زبان ملی	۰	۱	۴	۰	۵	۰/۴۴
هویت ملی	۱	۳۷	۰	۲۰	۵۸	۷/۵۳	

مؤلفه‌ها	شاخص‌ها	سوم	چهارم	پنجم	ششم	جمع	
						فراوانی	درصد
رعایت حقوق دیگران	میهن	۲	۱۳	۱۳	۱۲	۴۰	۳/۵۴
	هم‌میهنان	۰	۵	۲	۲۳	۳۰	۲/۶۶
	احترام به دیگران	۴	۲	۲۰	۱۲	۳۸	۳/۳۶
رعایت حقوق دیگران	حفظ حریم خصوصی دیگران	۰	۰	۱۵	۷	۲۲	۱/۹۵
	رعایت حق تقدم	۱	۰	۰	۲	۳	۰/۲۶
	برابر دانستن دیگران با خود	۱	۱	۳	۶	۱۱	۰/۹۷
علم باوری	معرفی دانشمندان	۰	۲۱	۸	۸	۳۷	۳/۲۸
	معرفی دستاوردهای علمی	۰	۴	۴	۶۵	۷۳	۶/۴۶
	معرفی دوره‌های پیشرفته به لحاظ علمی	۰	۰	۴	۰	۴	۰/۳۵
	معرفی کشورهای پیشرفته‌ی علمی	۰	۰	۰	۳	۳	۰/۲۶
	معرفی مکان‌های علمی	۱۳	۱۷	۴	۲۹	۶۳	۵/۵۸
	معرفی ابزارها و وسایل مورد استفاده‌ی علم	۰	۳۲	۱۵	۰	۴۷	۴/۱۶
	ارزشمند دانستن علم	۶	۱۰	۰	۱۷	۳۳	۲/۹۲
	جمع کل	۱۶۸	۲۵۸	۳۰۲	۴۰۱	۱۱۲۹	۱۰۰

همان‌طور که در جدول ۱ نشان داده شده است برای تغییر در باورها و نگرش‌ها ۸ مؤلفه‌ی کلی در نظر گرفته شده‌اند. هر یک از این مؤلفه‌ها از طریق تعدادی شاخص مورد سنجش قرار گرفتند. جدول ۲ توزیع فراوانی و درصد فراوانی شاخص‌های مربوط به تغییر در باورها و نگرش‌ها در کتاب مطالعات اجتماعی دوره‌ی ابتدایی را نشان می‌دهد. بر اساس داده‌های جدول مذکور می‌توان اظهار کرد که از میان هفت شاخص مربوط به مؤلفه‌ی «در جمع زیستن یا جامعه‌پذیری»، شاخص «همیاری (فراوانی ۷۲)» بالاترین فراوانی را به خود اختصاص داده است بعد از آن شاخص‌های «مشورت و همفکری (فراوانی ۶۸)» و «ارتباط با دیگران (فراوانی ۵۴)» قرار دارند. پایین‌ترین میزان فراوانی مربوط به «همدلی (فراوانی ۲۵)» و «وظیفه‌شناسی نسبت به جمع (فراوانی ۳۷)» می‌باشد. شاخص «راستگویی» با فراوانی ۲۶ در میان دیگر شاخص‌های «اعتماد اجتماعی» بیشترین فراوانی را دارا می‌باشد. «درستکاری» ۵ بار و «امانت‌داری» تنها یک بار تکرار

شده است. این در حالی است که «پایبندی به قول و قرار» به‌عنوان شاخصی از «اعتماد اجتماعی» در کتاب‌های مورد مطالعه اصلاً مورد توجه قرار نگرفته است.

از میان چهار شاخص مربوط به «وقت‌شناسی»، شاخص «برنامه‌ریزی کردن» دارای بیشترین میزان فراوانی (۴۱ مورد) است. در حالی که «سر موعده مقرر در جایی حضور داشتن یا کاری انجام دادن»، «به تأخیر نینداختن کارها» و «عدم اتلاف وقت» به ترتیب ۸، ۵ و ۶ بار تکرار شده‌اند.

در این تحقیق انضباط اجتماعی از طریق دو شاخص «احترام به قوانین و مقررات» و «احترام به ارزش‌ها و هنجارها» مورد سنجش قرار گرفته است که فراوانی هر یک از آنها به ترتیب ۱۷۸ و ۴۱ مورد می‌باشند.

از میان شاخص‌های «ایمان به کار و جدان کاری»، شاخص «احترام به قوانین محل کار» هیچ‌گونه فراوانی‌ای نداشته است. شاخص «وقت‌شناسی» تنها سه بار تکرار شده است. شاخص «وظیفه‌شناسی» ۷ بار و شاخص «پشت‌کار و جدیت» ۶ بار تکرار شده‌اند.

همان‌طور که در جدول فوق مشاهده می‌شود مؤلفه‌ی «تعلق خاطر به کشور» از طریق هشت شاخص مورد بررسی قرار گرفته است. شاخص‌های «هویت ملی (فراوانی ۵۸)»، «میهن (فراوانی ۴۰)» و «هم‌میهنان فراوانی (۳۰)» بیشتر از سایر شاخص‌ها مورد توجه قرار گرفته‌اند و شاخص‌های «تولیدات داخلی (فراوانی ۳)»، «سرود ملی (فراوانی ۴)» و «زبان ملی (فراوانی ۵)» کمتر از سایر شاخص‌ها مورد توجه بوده است.

از میان شاخص‌های «رعایت حقوق دیگران»، شاخص‌های «احترام به دیگران (فراوانی ۳۸)» و «حفظ حریم خصوصی دیگران (فراوانی ۲۲)» دارای بیشترین فراوانی بودند. «رعایت حق تقدم (فراوانی ۳)» و «برابر دانستن دیگران با خود (فراوانی ۱۱)» دارای کمترین میزان فراوانی بودند.

آخرین مؤلفه‌ی تغییر در باورها و ارزش‌ها که در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفت مؤلفه «علم‌باوری» است که برای سنجش و ارزیابی آن از ۷ شاخص استفاده شد. از میان تمامی ۷ شاخص مربوطه «معرفی دستاوردهای علمی (فراوانی ۷۳)» دارای بالاترین میزان فراوانی بود. شاخص‌های «معرفی مکان‌های علمی (فراوانی ۶۳)»، «معرفی ابزارها و وسایل مورد استفاده‌ی علم (فراوانی ۴۷)» و «معرفی دانشمندان (فراوانی ۳۷)» در مراتب بعدی قرار داشتند. پایین‌ترین میزان فراوانی مربوط به «معرفی کشورهای پیشرفته‌ی علمی (فراوانی ۳)» و «معرفی دوره‌های پیشرفته به لحاظ علمی (فراوانی ۴)» می‌باشند.

جدول ۳: توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه‌های تغییر در باورها و نگرش در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره‌ی ابتدایی

مؤلفه‌ها	کتاب سوم ابتدایی		کتاب چهارم ابتدایی		کتاب پنجم ابتدایی		کتاب ششم ابتدایی		جمع
	درصد فراوانی	فراوانی	درصد فراوانی	فراوانی	درصد فراوانی	فراوانی	درصد فراوانی	فراوانی	
در جمع زیستن یا جامعه‌پذیری	۱۳/۹۲	۴۳	۱۰/۰۳	۳۱	۴۶/۶۰	۱۴۴	۲۹/۴۵	۹۱	۲۷/۳۷
	۲۵/۶۰		۱۲/۰۲		۴۷/۶۸		۲۲/۶۹		
اعتماد اجتماعی	۲۱/۸۸	۷	۱۵/۶۲	۵	۱۲/۵	۴	۵۰	۱۶	۲/۸۳
	۴/۱۷		۱/۹۴		۳/۹۹				
وقت‌شناسی	۰	۰	۲۳/۳۳	۱۴	۱۱/۶۷	۷	۶۵	۳۹	۵/۳۱
	۰		۵/۴۳		۹/۷۲				
انضباط اجتماعی	۴۰/۱۸	۸۸	۲۱	۴۶	۲۰/۵۵	۴۵	۱۸/۲۶	۴۰	۱۹/۴۰
	۵۲/۳۸		۱۷/۸۳		۱۴/۹۸				
ایمان به کار و وجدان کاری	۱۲/۵	۲	۶/۲۵	۱	۳۱/۲۵	۵	۵۰	۸	۱/۴۲
	۱/۱۹		۰/۳۹		۱/۹۹				
تعلق خاطر به کشور	۱/۸۹	۳	۴۶/۵۴	۷۴	۱۵/۰۹	۲۴	۳۶/۴۸	۵۸	۱۴/۰۸
	۱/۷۸		۲۸/۶۸		۱۴/۴۶				
رعایت حقوق دیگران	۸/۱۱	۶	۴/۰۵	۳	۵۱/۳۵	۳۸	۳۶/۴۹	۲۷	۶/۵۵
	۳/۵۷		۱/۱۶		۶/۷۳				
علم‌باوری	۷/۳۱	۱۹	۳۲/۳۱	۸۴	۱۳/۴۶	۳۵	۴۶/۹۲	۱۲۲	۲۳/۰۳
	۱۱/۳۱		۳۲/۵۶		۳۰/۴۲				
جمع کل	۱۴/۸۸	۱۶۸	۲۲/۸۵	۲۵۸	۲۶/۷۵	۳۰۲	۳۵/۵۲	۴۰۱	۱۰۰

جدول ۳ توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه‌های تغییر در باورها و نگرش‌ها در کتاب‌های اجتماعی دوره‌ی ابتدایی را نشان می‌دهد. در خانه‌های مربوط به درصد فراوانی دو عدد وجود دارد؛ عدد بالایی درصد مؤلفه‌ها را در سطرهای مربوطه و عدد پایینی درصد مؤلفه‌ها را در ستون‌های مربوطه نشان می‌دهد.

مؤلفه‌ی «در جمع زیستن یا جامعه‌پذیری» ۳۰۹ بار در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره‌ی ابتدایی تکرار شده است. کتاب مطالعات اجتماعی سال پنجم ابتدایی بیشتر از کتاب‌های دیگر به این مؤلفه توجه کرده است. چیزی نزدیک به ۴۷ درصد فراوانی مؤلفه‌ی «در جمع زیستن» مربوط به کتاب پنجم ابتدایی است. بعد از آن کتاب پایه‌ی ششم (فراوانی ۹۱ و درصد فراوانی ۲۹) توجه بیشتری به این مؤلفه نشان داده است. این مؤلفه در کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌ی چهارم (فراوانی ۳۱ و درصد فراوانی ۱۰) کمترین میزان فراوانی داشته است.

«اعتما اجتماعی» در کتاب پنجم ابتدایی (فراوانی ۴ و درصد فراوانی ۱۲) کمترین میزان فراوانی را دارا می‌باشد. از میان کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوران ابتدایی در کتاب پایه‌ی ششم (فراوانی ۱۶ و درصد فراوانی ۵۰) بیشترین میزان توجه به مؤلفه‌ی «اعتما اجتماعی» داشته است.

میزان فراوانی «وقت‌شناسی» در کتاب پایه‌ی سوم صفر است. فراوانی آن در کتاب پنجم ۷ بار (۱۲ درصد) مورد است. کتاب سال ششم ابتدایی با ۳۹ فراوانی (۶۵ درصد) بیشتر از کتاب‌های دیگر به «وقت‌شناسی» توجه کرده است. بعد از آن کتاب پایه‌ی چهارم با ۱۴ فراوانی (۲۳ درصد) قرار دارد.

«انضباط اجتماعی» در کتاب پایه‌ی سوم (فراوانی ۸۸ و درصد فراوانی ۴۰) دارای بیشترین فراوانی است. کتاب سال چهارم (۴۶ فراوانی و درصد فراوانی ۲۱) در مرتبه‌ی بعدی قرار دارد. کمترین میزان توجه به مؤلفه‌ی مذکور مربوط به کتاب پایه‌ی ششم ابتدایی است (فراوانی ۴۰ و درصد فراوانی ۱۸).

در کتاب ششم ۸ بار (۵۰ درصد)، در کتاب پنجم ۵ بار (۳۱ درصد) به «ایمان به کار و وجدان کاری» توجه شده است. در حالیکه در کتاب چهارم تنها ۱ بار و در کتاب سوم ۲ بار این مؤلفه مورد توجه قرار گرفته است.

«تعلق خاطر به کشور» ۱۵۹ بار در کتاب‌های مورد مطالعه تکرار شده است که ۴۶ درصد از این فراوانی‌ها در کتاب پایه‌ی چهارم است. این مؤلفه در کتاب پایه‌ی ششم ۵۸ بار (۳۶ درصد) تکرار شده است؛ مقدار آن برای کتاب پنجم ابتدایی ۲۴ بار (۱۵ درصد) است همچنین فراوانی مؤلفه‌ی مذکور در کتاب پایه‌ی سوم در پایین‌ترین حد قرار دارد (فراوانی ۳ و درصد فراوانی نزدیک ۲).

بالاترین میزان «رعایت حقوق دیگران» مربوط به کتاب پایه‌ی پنجم (فراوانی ۳۸ و درصد فراوانی ۵۱) است و کمترین میزان آن مربوط به کتاب چهارم ابتدایی است (فراوانی

۳ و درصد فراوانی ۴). در کتاب ششم ۲۷ بار (۳۶ درصد) به این مؤلفه توجه شده است و در کتاب سوم ۶ بار (۸ درصد) «رعایت حقوق دیگران» تکرار شده است. «علم‌باوری» در کتاب پایه‌ی ششم (فراوانی ۱۲۲ و درصد فراوانی ۴۷) بیشترین فراوانی را دارا می‌باشد، و بعد از آن کتاب پایه‌ی چهارم قرار دارد که ۸۴ بار (۳۲ درصد) به این مؤلفه توجه کرده است. پایین‌ترین میزان فراوانی «علم‌باوری» (فراوانی ۱۹ و درصد فراوانی ۷) مربوط به کتاب سوم است، بعد از آن کتاب پنجم قرار دارد (فراوانی ۳۵ و درصد فراوانی ۱۳).

در مطالعات اجتماعی دوره‌ی ابتدایی، در کل ۱۱۲۹ بار به مؤلفه‌های مربوط به تغییر در باورها و نگرش‌ها توجه شده است. بیشترین میزان فراوانی مربوط به مؤلفه‌ی «در جمع زیستن یا جامعه‌پذیری» (فراوانی ۳۰۹ و درصد فراوانی ۲۷). بعد از آن به مؤلفه‌های «علم باوری» (فراوانی ۲۶۰ و درصد فراوانی ۲۳)، «انضباط اجتماعی» (فراوانی ۲۱۹ و درصد فراوانی ۱۹) و «تعلق خاطر به کشور» (فراوانی ۱۵۹ و درصد فراوانی ۱۴) قرار دارند. کمترین میزان توجه به مؤلفه‌ی «ایمان به کار و وجدان کاری» (فراوانی ۱۶ و درصد فراوانی ۱/۴) بوده است. بعد از آن مؤلفه‌های «اعتماد اجتماعی» (فراوانی ۳۲ و درصد فراوانی حدوداً ۳)، «وقت‌شناسی» (فراوانی ۶۰ و درصد فراوانی ۵) و «رعایت حقوق دیگران» (فراوانی ۷۴ و درصد فراوانی ۶/۵) قرار دارند.

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره‌ی ابتدایی را تحلیل محتوا کرد تا میزان توجه آنها به مؤلفه‌ها و شاخص‌های تحول در باورها و رفتارهایی که نقطه‌ی شروع توسعه در یک جامعه هستند مورد بررسی قرار دهد.

داده‌های تحقیق نشان داد که کتاب‌های مورد بررسی از میان مؤلفه‌های تحول در باورها و نگرش‌ها بیشترین توجه به «در جمع زیستن یا جامعه‌پذیری»، «علم‌باوری»، «انضباط اجتماعی» و «تعلق خاطر به کشور» داشته‌اند. در حالیکه به مؤلفه‌های «ایمان به کار و وجدان کاری»، «اعتماد اجتماعی»، «وقت‌شناسی» و «رعایت حقوق دیگران» کمتر از حد انتظار پرداخته‌اند.

در جوامع متحول کنونی، نیروی انسانی عامل عمده و بنیانی ارزش افزوده، سرمایه‌ی جاودان و فعال تولید، آفرینش و فن‌آوری است که می‌تواند سرمایه‌ها را متراکم، تکنولوژی را خلق و جامعه را در مسیر توسعه و رفاه مادی و معنوی قرار دهد. در مقایسه با سرمایه‌ی

انسانی منابع دیگر از قبیل منابع طبیعی و امکانات فیزیکی و تکنولوژی مؤلفه‌های تبعی توسعه هستند. بی‌تردید جامعه‌ای که در تربیت و بهره‌گیری مناسب از نیروی انسانی ناکارآمد باشد در مسیر توسعه باز خواهد ماند (ساروخانی و طالبیان، ۱۳۸۱: ۱۶۳). آنچه که از انسان نیروی کارآمد و مفید می‌سازد ایجاد و تقویت «ایمان به کار و وجدان کاری» است. تحقیقات متعدد (ساروخانی و طالبیان، ۱۳۸۱؛ پناهی و ابراهیم‌پور، ۱۳۸۷؛ لیاقتدار و همکاران، ۱۳۹۰: ۴۰-۲۷)، نشان داده‌اند که وجدان کاری به مثابه عامل اصلی و مؤثر بر افزایش بازدهی و عملکرد نیروی انسانی عمل می‌کند. «ایمان به کار و وجدان کاری» باعث ایجاد نظم در کار و حس انجام وظیفه در افراد می‌شود. توجه به وجدان کاری در سازمان‌ها، توجه به اخلاق و روابط انسانی است و باعث می‌شود، افراد نسبت به وظایف و رفتار شغلی خود به بهترین شکل و بدون وجود عامل کنترل خارجی حساس باشند. از آنجا که ایمان به کار و وجدان کاری یک گرایش و نگرش مثبت و مطلوب درونی به کار و شغل محوله است، بدون نظارت بیرونی کمیت و کیفیت کار و تولید را به طور مثبتی تحت تأثیر قرار می‌دهد. بدیهی است در صوت تقویت این نیرو، فرد و جامعه به کار و تولید بیشتر و رفاه افزون‌تر دست می‌یابد. عدم نهادینه شدن این متغیر اساسی احتمال کم‌کاری، تقلب، چاپلوسی، و عدم توجه به جامعه را بالا برده و راه توسعه را سد می‌کند (پناهی و ابراهیم‌پور، ۱۳۸۷: ۱۰۵). بر این اساس، جهت رسیدن به توسعه، نهادینه کردن این متغیر در دانش‌آموزان از طریق محتوای کتب درسی خصوصاً در دروان ابتدایی از اهمیت قاطعی برخوردار است که متأسفانه در کتاب‌های مورد بررسی چندان توجهی به آن نشده است.

به نظر پاتنام «اعتماد» از عناصر ضروری برای تقویت همکاری بوده که از قابل پیش‌بینی‌پذیری رفتار دیگران حاصل می‌شود. در اعتماد بنا بر آن گذاشته می‌شود که افراد به شیوه‌ای عمل خواهند کرد که مورد انتظار هستند. اعتماد جامعه‌ی مدنی را قادر می‌سازد تا به سهولت بر آنچه «فرصت‌طلبی» خوانده می‌شود غلبه کند. فرصت‌طلبی باعث می‌شود که منافع مشترک تحقق نیابد چرا که هر فرد که به صورت انفرادی و متفاوت عمل می‌کند برای فرار از عمل جمعی انگیزه دارد. پاتنام معتقد است همکاری (و در نتیجه‌ی آن رسیدن به توسعه) زمانی امکان‌پذیر می‌شود که روحیه‌ی انزواخواهی، تکروی و بی‌اعتمادی بین مردم و نهادها از بین برود (پاتنام، ۱۳۸۰: ۱۵۹). با وجود آن، تحقیقات متعددی نشان می‌دهد که میزان اعتماد اجتماعی در ایران بالا نیست (غلامزاده و شارع‌پور، ۱۳۸۹: ۲۳۱؛ شارع‌پور و دیگران، ۱۳۸۹: ۶۳؛ حسینی و دیگران، ۱۳۹۰: ۷۴؛ نوابخش و دیگران، ۱۳۹۳: ۲۷-۱)، بنابراین توجه بیشتر به اعتماد و آموزش آن در کتب درسی

خصوصاً در دوره‌ی ابتدایی که زمان شکل‌گیری شخصیت دانش‌آموزان است از اهمیت قاطعی برخوردار است.

بی‌تردید «زمان» در عصر کنونی با ارزش‌ترین منبعی است که در اختیار انسان قرار دارد؛ چون روزگاری که ما در آن زندگی می‌کنیم عصر سرعت است و زندگی با سرعت فوق‌العاده‌ای در حال پیشرفت است اگر اندکی کوتاهی و کندی از خود نشان دهیم در همه‌ی زمینه‌ها عقب خواهیم افتاد. زمان منبعی است که دیگر منابعی که در اختیار انسان قرار دارند به شرط آن ارزش پیدا می‌کنند. با این حال، زمان منبعی محدود است که نمی‌توان آن را به نفع خود متوقف کرد یا آن را ذخیره کرد، تنها کاری که می‌توانیم انجام دهیم این است که «وقت‌شناس» باشیم و نهایت استفاده از زمان ببریم. «استفاده‌ی درست از زمان» و «وقت‌شناسی» عواملی از قبیل بهبود کارآیی، ایجاد تکنیک‌های نوین، بهره‌وری، توسعه‌ی علم و دانش را تحت تأثیر قرار می‌دهد. وقت‌شناسی به لحاظ اجتماعی نیز از اهمیت فراوانی برخوردار است، زیرا می‌تواند جوامع مدرن که متشکل از افراد (و سازمان‌های) گوناگون و ناشناسی هستند متحد و هماهنگ نگه دارد. هماهنگی اجتماعی پایین منجر به کاهش کیفیت نهادی می‌شود و کیفیت نهادی ضعیف نیز به نوبه‌ی خود رشد اقتصادی را پایین می‌آورد (دی‌پیترو، ۲۱۰۴ الف: ۱۳۷؛ دی‌پیترو، ۲۰۱۴ ب: ۳۳). بنابراین، زمان جزء نادرترین منابعی است که چنانچه به درستی مورد استفاده قرار گیرد، تغییرات و تحولات به موقع را در تمام ابعاد زندگی فردی و جمعی به وجود می‌آورد. در نتیجه، این امر که اروپاییان نخستین افرادی بودند که ساعت مکانیکی ساختند و اولین کسانی هم بودند که به توسعه دست یافتند رویدادهای اتفاقی نیستند (دی‌پیترو، ۲۰۱۴ الف: ۱۳۷). با این وجود، در کتاب‌های مورد بررسی توجه درخوری به مؤلفه‌ی وقت‌شناسی و استفاده‌ی درست از زمان نشده که می‌طلبد کارشناسان دفتر تألیف کتاب‌های درسی، توجهی بیشتری به آن داشته باشند.

«رعایت حقوق دیگران» از دیگر پیش‌شرط‌های توسعه است که در کتاب‌های مورد مطالعه، توجه چندانی بدان نشده است. مراد از رعایت حق دیگران همان احترام به دیگران، حفظ حریم خصوصی آنها، رعایت حق تقدم و برابر دانستن دیگران با خود است. از آنجا که زندگی شهری مدرن افراد زیادی را گرد هم آورده است و ارتباطات آنها را افزایش داده است هر گونه قصور در نادیده گرفتن حقوق دیگران تبعات و ناهنجاری‌های اجتماعی و فرهنگی بی‌شماری در پی خواهد داشت و راه را برای عدم اعتماد، فردگرایی افراطی و بی‌توجهی به جامعه و هنجارها و ارزش‌ها در چارچوب ساختارهای اجتماعی باز می‌کند. در

چنین فضایی زمینه برای انتخاب‌های عقلانی فردی باز می‌شود؛ زمانی که افراد یک جامعه نسبت به رعایت حقوق همدیگر بی‌توجه هستند در هنگام مواجهه با یک موقعیت متعارض، گزینه‌ای را انتخاب می‌کنند که برایشان بیشترین نفع را به دنبال داشته باشد. بر اساس مدل انتخاب عقلانی، هر کنشگر عاقل ممکن است در موقعیت‌هایی قرار گیرد که عقلانیت ابزاری به وی حکم می‌کند که نفع فردی (آنی) را انتخاب کند. اما منطق آن نوع خاص از موقعیت، به گونه‌ای است که انتخاب گزینه‌ی نفع فردی توسط او (و کثیری دیگر از کنشگران عاقل)، نتیجه‌ای را به دنبال دارد که به زیان همگانی (از جمله‌ی آن کنشگران عاقل) است (جوادی‌یگانه و هاشمی، ۱۳۸۴: ۲۱۰).

پیشنهادات برای پژوهش‌های آتی

- ۱- به دلیل اهمیت موضوع توسعه‌ی تحلیل محتوای سایر کتب آموزشی دوران ابتدایی و پایه‌های تحصیلی دیگر بر اساس مؤلفه‌های تغییر در باور، رفتار و نگرش‌ها، نقطه‌ی شروع توسعه ضروری به نظر می‌رسد.
- ۲- بررسی و تحلیل محتوای کتب درسی براساس مؤلفه‌های فرهنگ سنتی از قبیل تقدیرگرایی، عدم همدلی، عدم توجه به تکثرگرایی و ... و مقایسه‌ی آن با مؤلفه‌های بررسی شده در این مطالعه و مطالعات مشابه.
- ۳- از آنجا که دانش‌آموزان خصوصاً دانش‌آموزان مقطع ابتدایی معلمان و مسئولان مدرسه را به‌عنوان یک الگو در نظر می‌گیرند و سعی در تقلید رفتار آنها دارند، بررسی و تحلیل محتوای رفتار و کردار آنها بر اساس مؤلفه‌های تغییر در باور، رفتار و نگرش‌های نقطه‌ی شروع توسعه از اهمیت زیادی برخوردار است.
- ۴- فعالیت‌های مکمل و فوق برنامه در مدارس نیز منابع آموزشی مهم برای دانش‌آموزان هستند، بررسی و تحلیل آنها به دلیل اندک مطالعات انجام شده در این حیطه به‌عنوان یک ضرورت احساس می‌شود.

فهرست منابع:

- ابراهیمی مقدمیان، محمود (۱۳۸۷). "بررسی میزان گرایش به انطباط اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن (مطالعه‌ی موردی: دانشجویان دانشگاه پیام نور مرکز کبودر آهنگ در سال تحصیلی ۸۷-۸۶"، مطالعات امنیت اجتماعی شماره‌ی ۱۴.
- ازکیا، مصطفی (۱۳۸۴). جامعه‌شناسی توسعه، تهران: نشر کلمه.
- اعظم آزاده، منصوره و توکل، عاصفه (۱۳۸۶). "فردگرایی، جمع‌گرایی و دینداری"، مطالعات فرهنگی و ارتباطات. دوره‌ی ۳، شماره‌ی ۹.
- بابایی‌فرد، اسداله (۱۳۸۹). "توسعه‌ی فرهنگی و توسعه‌ی اجتماعی"، رفاه اجتماعی، دوره‌ی ۱۰، شماره‌ی ۳۷.
- باقری بنجار، عبدالرضا؛ سمیعی، ابوذر؛ رستگارخالد، امیر؛ رهنما، علی‌اکبر و عرفانی حسین‌پور، رضوانه (۱۳۹۲). "نقش کتاب‌های درسی در نوسازی انسان (تحلیل محتوای کتاب‌های درسی مقاطع ابتدایی و راهنمایی سال تحصیلی ۱۳۸۹-۱۳۸۸) بر اساس نظریه‌ی نوسازی روانی"، فصلنامه‌ی تعلیم و تربیت، سال بیست و نهم. شماره‌ی ۴، شماره‌ی مسلسل ۱۱۶.
- بیکر، ترز. ال. (۱۳۹۲). نحوه‌ی انجام تحقیقات اجتماعی، ترجمه‌ی هوشنگ ناییبی، نشر نی.
- پاتنام، رابرت (۱۳۸۰). دموکراسی و سنت‌های مدنی، ترجمه‌ی محمدتقی دلفروز، تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات سیاسی وزارت کشور.
- پناهی، محمدحسین و ابراهیم‌پور، علیرضا (۱۳۸۷). "بررسی وجدان کاری و عوامل درون سازمانی مؤثر بر آن (مورد مطالعه: شرکت‌های گروه صنایع فلزی صنایع و معادن بنیاد مستضعفان و جانبازان)"، پژوهش‌های مدیریت راهبردی، شماره‌ی ۳۹.
- پیترز، یان ندروین (۱۳۹۴). نظریه‌ی توسعه: فرهنگ، اقتصاد جامعه، ترجمه‌ی انور محمدی، نشر گل آذین.
- توفیق، فیروز (۱۳۸۵). برنامه‌ریزی در ایران و چشم‌انداز آن، تهران: مؤسسه‌ی عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
- جوادی‌یگانه، محمدرضا و هاشمی، سید ضیاء (۱۳۸۴). "بررسی تأثیر دینداری بر رفتارهای جمع‌گرایانه از منظر انتخاب عقلانی"، فصلنامه‌ی انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، شماره‌ی ۲ و ۳.

حبیب‌زاده، شیدرخ سادات؛ ایروانی، هوشنگ و کلانتری، خلیل (۱۳۹۲). "تحلیل عاملی عوامل پیش‌برنده و بازدارنده‌ی توسعه‌ی اجتماعی (مطالعه‌ی موردی: شهرستان کرج؛ ۱۳۸۹)،" مجله‌ی پژوهش‌های روستایی، شماره‌ی ۲.

حسینی، سید رسول؛ بهروان، حسین و سروش، سیما (۱۳۹۰). "بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر اعتماد اجتماعی زنان روستایی؛ (مطالعه‌ی موردی: سه روستا از سه استان"، مجله‌ی علوم اجتماعی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، شماره‌ی ۲.

خاندوزی، سید احسان (۱۳۸۹). "ارزیابی شیوه‌ی برنامه‌نویسی توسعه در ایران"، فصلنامه‌ی برنامه و بودجه، شماره‌ی ۱۱۰.

رایف، دانیل؛ لیبی، استفن و فیکو، فردریک جی (۱۳۹۱). تحلیل پیام‌های رسانه‌ای، ترجمه‌ی مهدخت بروجردی علوی، تهران: نشر سروش.

زاهدی، محمدجواد (۱۳۹۲). توسعه و نابرابری، انتشارات مازیار.

ژیرار، آگوستین (۱۳۷۲). توسعه‌ی فرهنگی تجارب و خط مشی‌ها، ترجمه‌ی عبدالحمید زرین‌قلم، پروانه سپرده و علی هاشمی گیلانی، تهران: مرکز پژوهش‌های بنیادی.

ساروخانی، باقر و طالبیان، سیدامیر (۱۳۸۱). "وجدان کاری و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن (تحقیقی در شرکت ملی صنایع پتروشیمی ایران)"، مجله‌ی جامعه‌شناسی ایران، دوره‌ی چهارم، شماره‌ی ۴.

شارع‌پور، محمود؛ رازقی، نادر و غلام‌زاده، خلیل (۱۳۸۹). "بررسی رابطه‌ی انواع اعتماد با اعتماد اجتماعی در بین دانشجویان دانشگاه مازندران"، مطالعات اجتماعی ایران، شماره‌ی ۱۱.

شکیبا، عباس؛ بهرامی، فاطمه و کاوه فارسانی، ذبیح‌الله (۱۳۹۰). "دانش و پژوهش در روان‌شناسی کاربردی"، سال دوازدهم، شماره‌ی ۳، پیاپی ۴۵.

شیرزادی، رضا (۱۳۹۳). نوسازی، توسعه، جهانی‌شدن (مفاهیم، مکاتب، نظریه‌ها)، تهران: نشر آگه.

صالح‌نیا، نرگس؛ دهنوی، جلال و حق‌نژاد، امین (۱۳۸۹). "نقش فرهنگ در توسعه"، ماهنامه‌ی مهندسی فرهنگی، شماره‌ی ۴۳ و ۴۴.

عضدانلو، حمید (۱۳۸۵). "موانع توسعه‌ی عقلی و آثار آن بر توسعه‌ی اقتصادی و سیاسی"، مجله‌ی اطلاعات سیاسی و اقتصادی، شماره‌ی ۲۲۶-۲۲۵.

علاقه‌بند، علی (۱۳۸۰). جامعه‌شناسی آموزش و پرورش (مفاهیم و مباحث کلی)، تهران: انتشارات روان.

غلامزاده، خلیل و شارع‌پور، محمود (۱۳۸۹). "رابطه‌ی عضویت در انجمن‌های داوطلبانه با میزان اعتماد اجتماعی در میان دانشجویان دانشگاه مازندران"، فصلنامه‌ی رفاه اجتماعی، شماره‌ی ۳۸.

غنی‌نژاد، موسی (۱۳۷۷). تجدد طلبی و توسعه در ایران معاصر، تهران: نشر مرکز. فاتحی‌زاده، مریم؛ نصر اصفهانی، احمدرضا و فتحی، فاطمه (۱۳۸۲). "بررسی کیفی عملکرد دبیرستان در ایجاد و پرورش مهارت‌های اجتماعی"، مجله‌ی روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه اصفهان، شماره‌ی ۲۴.

فیروزآبادی، سید احمد و ایمانی جاجرمی، حسین (۱۳۸۵). "سرمایه‌ی اجتماعی و توسعه‌ی اقتصادی اجتماعی در کلان‌شهر تهران"، فصلنامه‌ی رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره‌ی ۲۳.

قاسمی، یارمحمد (۱۳۸۷). "ارزیابی نحوه‌ی مدیریت توسعه در ایران"، نامه‌ی علوم اجتماعی، شماره‌ی ۳۳.

لیاقتدار، محمدجواد؛ بختیار نصرآبادی، حسنعلی؛ سمیعی، فاطمه و هاشمی، بی‌بی وجیهه (۱۳۹۰). "بررسی میزان تأثیر و نقش عوامل مؤثر بر وجدان کاری"، جامعه‌شناسی کاربردی، سال بیست و سوم، شماره‌ی ۱، شماره‌ی پیاپی ۴۱.

میرمحمدی، سیدمحمد (۱۳۷۷). "موانع سازمانی و ساختاری حاکمیت وجدان کاری و انضباط اجتماعی"، مجموعه مقالات دومین اجلاس بررسی راه‌های حاکمیت وجدان کاری و انضباط اجتماعی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.

نجفی، حسن؛ جعفری هرنندی، رضا و وفایی، رضا (۱۳۹۳). "تحلیل جایگاه مؤلفه‌های آموزش جهانی در محتوای کتاب‌های درسی پایه‌ی ششم دوره‌ی ابتدایی ایران"، مهندسی فرهنگی، سال هشتم، شماره‌ی ۸۰.

نراقی، یوسف (۱۳۸۰). توسعه‌ی کشورهای توسعه‌نیافته، تهران: شرکت سهامی انتشار.

نوابخش، مهرداد؛ رضایی، محمد و رحیمی، ماریا (۱۳۹۳). "بررسی رابطه‌ی میزان اعتماد شهروندان با میزان مشارکت اجتماعی آنان (مطالعه‌ی موردی: شهر ایلام)", مطالعات جامعه‌شناختی شهری، شماره‌ی ۱۰.

وبستر، اندرو (۱۳۸۰). درآمدی بر جامعه‌شناسی توسعه، ترجمه‌ی امیرحسین اصغری، تهران: انتشارات کوهسار.

هادی‌ونوز، بهروز (۱۳۸۹). بررسی نظام برنامه‌ریزی اقتصادی در ایران (دوره‌ی ماقبل از انقلاب اسلامی)، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

DiPietro, W.R. (2014a). "Time Punctuality and Economic Performance", *Journal of Social Science Studies*. Vol. 1, No. 2, 136-145.

DiPietro. W.R. (2014b). "Time Punctuality and Social Cohesiveness", *International Journal of Business, Humanities and Technology*. Vol. 4 No. 1: 33-37.

Hezel, Francis, X., S. J. (2009). "The Role of Culture in Economic Development", *Micronesian Counselor*, 77, 1-19. Retrieved 15 January 2016 from <http://www.micsem.org/pubs/counselor/pdf/mc77.pdf>.

Karlan, D. Mobius, M. Rosenblat, T. Szeidl, A. (2008). "Trust and social collateral", *Quarterly Journal of Economics*. 124(3), 1307-1361.

Peet, R., Hartwick, E. (2009). "Theories of Development: Contentions, Arguments, Alternatives", The Guilford Press. New York and London.

Rapley, J. (2007). "Understanding Development: Theory and Practice in the Third World", Lynne Rienner Publishers. Boulder, Colorado.

Sen, A. (2000). "Development as Freedom", Alfred A. Knopf, INC. New York.

Tabellini, G. (2010). "Culture and Institutions: Economic Development in the Regions of Europe", *Journal of European Economic Association*, 8 (4), 671-677.

Thompson, Kenneth. (1995). "Religion, Values and Ideology", in Robert Boccock and Kenneth Thompson (eds.) Social and Cultural Forms of Modernity. Cambridge: Polity Press.

UNESCO (2002). "Learning To Be: A Holistic And Integrated Approach To Values Education For Human Development", Unesco Principal and Regional Office for Asia and Pacific. Bangkok.

Williamson, Claudia R., & Rachel, L. M. (2011). "Economic freedom, culture, and Growth", Public Choice, 148(3-4), 313-335.